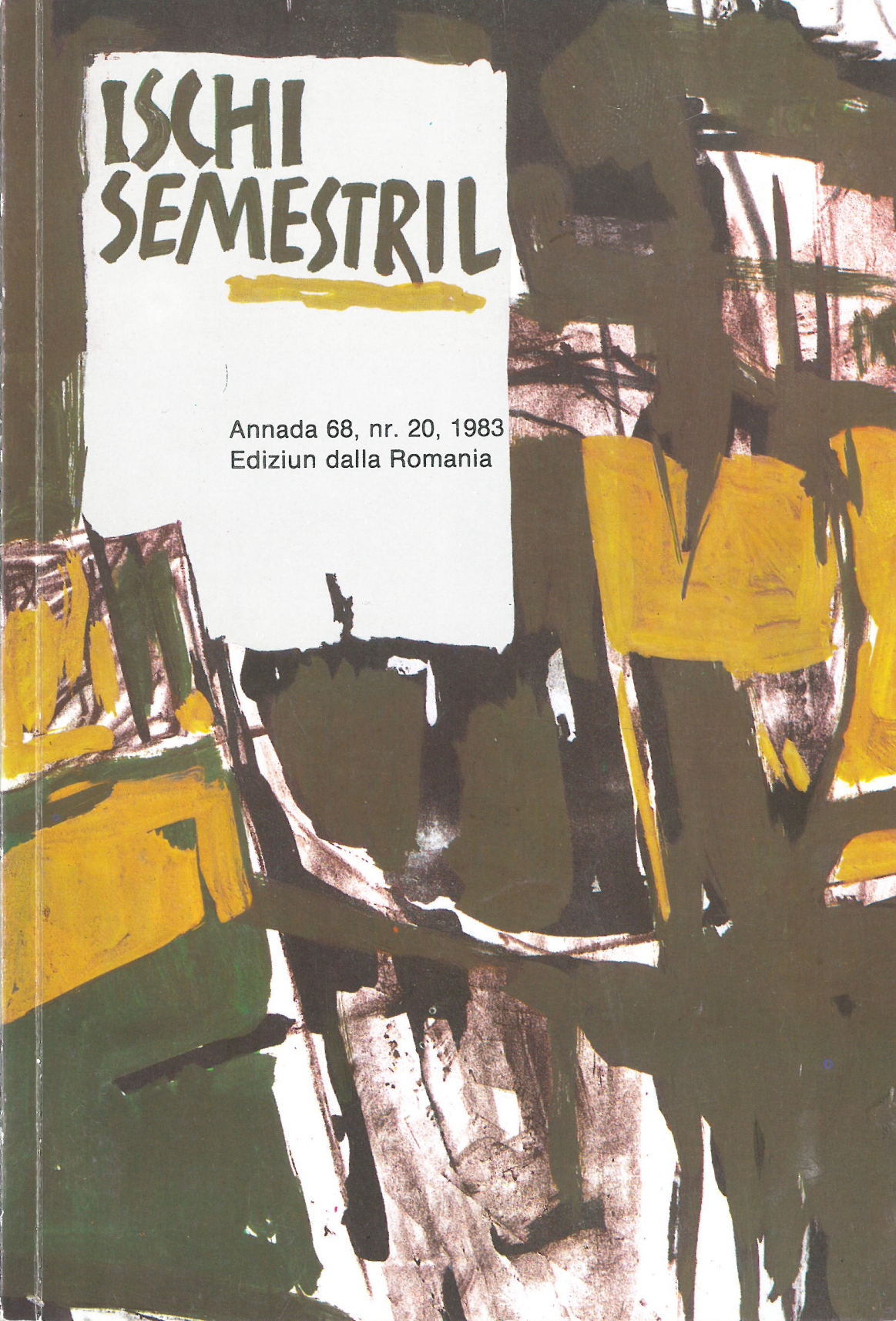

ISCHI SEMESTRIL

Annada 68, nr. 20, 1983
Ediziun dalla Romania

Lungatg da scarjtra unificau: Rumantsch Grischun

da Bernard Cathomas

El davos Ischi semestril (nr. 67/19) arva Florentin Lutz la discussiun davart la creaziun dil lungatg da scartira e sereferescha repetidamein alla Ligia Romontscha e ses plans. Ei para perquei indicau da presentar ord l'optica dalla Ligia Romontscha enzacons aspects da quei project.

L'idea fundamentala: normalisar la situaziun da lungatg

In lungatg viva e sesviluppescha organicamein, mo sch'el ei presents e nizeivels en tuts secturs dalla veta da mintgadi. Cass cuntrari piarda el la dignitad publica, l'attractivada per il plidader e vegn privaus dalla regiuvinaziun organica. El daventa folclora, requisit d'in temps vargau, vehichel da comunicaziun nunsufficient. Exempels havein nus en la Romontschia!

Procurar per relaziuns da lungatg normalas ei perquei la pretensiun fundamentala dil moviment da lungatg romontsch. Normalas ein las relaziuns per in lungatg, sche quel vegn en siu intschess autocton duvraus en tutas domenas da lungatg: casa, baselgia, scola, posta, bancas, segiradas, interpresas, administraziuns, dertgira; per inscripziuns, instrucziuns da maschinas ed apparats, artechels da consum, reclamas publicas etc. etc.. In pac frina ni latg cun inscripziun e declaraziun romontscha ei pia directamein forsa aschi nizeivels per mantener e promover il lungatg sco in text litterar, in cudisch da famiglia ni da militar en romontsch sa esser aschi impurtonts sco in cudisch da lectura. El cass da normalitad dalla situaziun linguistica daventan il pot, igl agent da segiradas, igl administratur, il vendider dil consum e.a. purtaders e pia promoturs dil romontsch!

Ina tala preschientscha dil romontsch ei per motivs pratics da plaz e da cuosts buca pusseviva en tuts tschun idioms screts. Era la megliera administraziun e la pli gronda beinvulientscha tonschan buca per realisar in tal program linguistic per ina aschi pintga populaziun. La consequenza: biars beinvulents – firmas, menaschis, interpresas etc. – renunzian al romontsch, perquei ch'els san buc, en qual idiom scriver per offender ils

pli paucs. Ed il romontsch vegn catschus pli e pli a cantun dil tudestg che dominescha adina dapli secturs e la finala enzacu lu era il patertgar e sentir dils Romontschs. In lungatg da scartira unificau ei premissa e part integrala d'ina situaziun da lungatg normala.

La *historia dalla Romontschia* els davos decennis tschontscha in clar lungatg. Per ina migliur drova ei oz in niev patertgar ed in niev spért, concepts clars e surtut la nizeivladad pratica dil lungatg. Quella situaziun ei da contonscher en in svilup organic e buca cun «curas ualti radicalas» ed «operaziuns».

La realisaziun d'in lungatg da scartira communabel per plirs idioms ei – sch'il temps ei madirs persunter – il pli normal dil mund. «*Ils Grecs plidavan en differents dialects, semegliontamein ils Romans ed auters pievels. Ins ha ponderau, ei secunvegnius, ha priu il bien ed adattau dils divers dialects per scaffir in lungatg litterar...*» (P. Placi a Spescha, tenor Alexi Decurtins, Annalas 1974). En Norvegia, en plirs pievels slavs (cf: Peter Brank/Monika Züllig: Kommentierte Bibliographie zur slavischen Linguistik. Slavica Helvetica, tom 17. Peter Lang, Bern 1981) e surtut era en Israel ein aunc en nies tschentaner vegni creai lungatgs da standart unificai che secumprovan. E gest quei process da crear in lungatg da scartira unificau – ferton ch'ils idioms plidai ein semanteni e sefructificai e per part s'avischinai organicamein – ha per regla fatg nescher nova schientscha ed identitad, quei vul dir creau in sentiment da s'udir ensemen (mira per exempel Israel). Con bein che idioms/dialects semantegnan malgrad il lungatg da scartira muossa igl exempel dalla Svizra tudestga e muossan era ils dialects locals ella Romontschia. Malgrad ch'ils da Medel e Tujetsch, dalla Lumnezia e da Breil scrivan il sursilvan da scartira, ein lur atgnadads localas semantenidas.

La creaziun dil lungatg da scartira succeda denton mo, sch'in tal vegn duvraus e giavischus per il diever en ina administraziun centrala ni per funcziun e purtada surregionala. *Il context socio-economic, il temps, la voluntad dalla communitad da lungatg, la promptadad dil stadi central, l'urgenza dalla comunicaziun e las forzas hablas per la creaziun d'in lungatg unificau ston denton esser dadas.* Ina paregliaziun cun semegliants process en las gruppas da lungatg europeas muossa ch'in lungatg da scartira ei buca da contonscher cun ulivar e nivellar las atgnadads da singuls dialects/idioms, mobein plitost *cun cumbinar ils elements ils pli derasai e tipics da plirs idioms ad in niev lungatg da punt acceptabel, capeivel e legibel per tuts.* Tangar ils idioms ei era en la situaziun romontscha semussau sco ordvart delicat ed eleger in idiom

central e vuler octroiar quel a tuts ei per motivs psicologics e muort atgnadads regiunalas buca tgunsch praticabel.

Caracteristicum da lungatgs da scartira ei gie gest,

- ch'els sedestinguon da fuormas dialectalas e dialects specifics
- ch'els tschaffan il communabel ed elimineschan il regional
- ch'els fixeschan ina norma valeivla per tut las domenas e liberaliseschan la posiziun e normaziun dils idioms.

Crear in lungatg da scartira vul pia buca dir nivellar e trer tut sur in laisch, mobein profitar dalla diversitad per normar ina unitad e gest cheutras mantener vinavon las diversitads. Pia: neginas curas radicalas e neginas operaziuns, mobein in enrehament vicendeivel. Mantener quei ch'exista e planisar sin quei fundament il futur.

Ei il temps madirs?

Sco skizzau ston biasas cundiziuns esser ademplitas per ch'in lungatg da scartira unificau daventi realisabels. Las experienzas da tochen ussa en caussa creaziun d'in lungatg da scartira pigl intsches romontsch (P. Placi a Spescha, Gion Antoni Bühler, Leza Uffer) e per l'avischinaziun dattan all'emprema egliada buca gest curascha da far ina nova emprova. Nies spért particularistic, nossa tenuta conservativa, la munconza da perspectivas, nies cult cun la «situaziun extraordinaria e nunparegliabla» e cun la «vusch dil pievel» e nos pregiudezis han adina puspei impedi discusiuns fundadas e caschunau polemicas. E quellas impedeschan lu da sligiar ils conflicts normals ch'in tal project porta secapescha. Ina analisa detagliada muossa denton ch'il clima per in lungatg da scartira fuss favoreivels e ch'il temps per ina coinea savess esser madirs, era en nossa communitad da lungatgs. Motivs per quella diagnosa:

1. Experienza ord la historia dil romontsch

La historia dil romontsch muossa – per tgi che vul capir – ch'igl ei nunpusseivel da segirar a tschun idioms la preschientscha necessaria en tut ils secturs indispensabels per l'existenza d'in lungatg. Ei mauncan – surtut per ils idioms pli pigns, mo era per ils dus idioms secrets ils pli fermes –

- a) las personas qualificadas per realisar a temps la produziun da lungatg necessaria

- b) il diember da populaziun minimal per giustificar ina preschientscha cumplexsiva dil lungatg e realisar ils dretgs eguals d'in lungatg vivent
c) la forza finanziaria necessaria per pagar ils cuosts resultonts.

Pli pintga la preschientscha d'in lungatg els divers secturs e pli spert ch'el depauperisescha, daventa element dalla folclora e svanescha la finala. La sort dil sursilvan, privaus dil tschep e dalla fontauna dalla Surselva avon ca. 40 onns, duess esser avis avunda. Mo era el cass dil putèr, dil vallader e schizun dil sursilvan severifichescha els davos decennis quella «lescha naturala» pli e pli. Ina cuminonza da lungatgs ei sc'ina plonta cun roma, frastgas e fadetgnas. In rom tagliaus naven dil best pirescha. In soli idiom privaus dil tegn e dalla produczion a scret dil territori da tschep sespiarda e croda. Il sursilvan ei oz aunc relativamein ferm, perquei ch'el reunescha sco cumpromiss acceptau tut ils dialects locals naven dil Lucmagn, dalla Alpsu e dil Diesrut entochen Cuera. La Romontschia ei ina communitad da lungatg equivalenta allas autras en Svizra pér cu ella ha – silmeins per il diever surregional ed extraterritorial – in lungatg da scartira unificau! Mintgin sa ch'il romontsch ei in cass special e ch'ei dat buca duas situaziuns historicas e linguisticas congruentas. Quei fatg astga denton buca esser stgisa ni impediment per realisar era en la Romontschia quei ch'ei en ina moda ni l'otra, denton adina cul resultat d'in lungatg da scartira unificau, stau pusseivel dapertut.

2. Experienzas cun l'avischinaziun dils idioms

Las emprovas necessarias e logicas d'avischinar successivamein ils idioms han mussau ch'in tal proceder evokescha grondas emoziuns e blochescha la finala discussiuns fritgeivlas e resultats en temps util. Novas gruppaziuns sefuorman: quels che acceptan e quels che stattan tier il vegl. Realisar cun forza ina avischinaziun successiva vegness oz resentiu sco nivellaziun nuscheivla (Gleichmacherei) e fuss dau fiug en tut ils ladretschs dalla Romontschia. Tgi tema da piarder igl agen e singular, tgi da vegnir marschei dils gronds, tgi cultivescha semplamein agens caprezis. Ils equilibers regional vegnessen disturbai e cumpromiss contonschi cun gronda stenta mess en damonda. Novas carplinas linguisticas fetg peniblas fussen strusch d'evitar. Las experienzas en la Romontschia ed en autras communitads da lungatg muossan che l'avischinaziun effectuescha buca mo nivellaziun, mobein era il cuntrari,

numnadamein nova schientscha per atgnadads localas sco segn d'identificaziun regionala. Tals svilups psicologicamein impurtonts ein mo pusseivels, sch'ils idioms regional restan e san vegnir screts vinavon. *In lungatg da scartira ord ils elements communabels dils idioms sefa denton ordeifer la reit emoziunala dalla situaziun linguistica existenta e lubescha als idioms lur svilup organic ord atgna dinamica, quei vul dir: adaptaziun successiva alla norma scretta ni cultivaziun sapientiva d'atgnadads regiuandas.*

3. Nova concepziun da cultura

En siu rapport davart la politica da cultura ha la gruppa Clottu (1976) dau ina nova definiziun da cultura. Cultura ei dapli che cant, musica, litteratura, teater, folclora. Ella tschaffa tut las activitads ed expressiuns d'in pievel. Quella definiziun ei expressiun d'in niev clima cultural en nossa societad. Ella tanghescha era il manteniment d'in lungatg. Quel selai buca mantener mo cun enzaconts cudischs, canzuns romontschas e teater. El sto esser presents e nizeivels per realisar la veta e cun quella la cultura el mintgadi dall'entira societad (mira sura: normalisaziun).

4. Lungatgs da scartira ein relativs – idioms/dialects plidai domineschan

Lungatgs da scartira e normas han, surtut ils davos 2 decennis, piars en l'entira Europa lur muntada absoluta d'ina gada. Els ein mieds pratics per la communicaziun scretta e generala, vegnan legi e capi, denton buca discurri dallas massas. Ils dialects domineschan – surtut en Svizra tudestga – ils discuors sin tuts scalems e per tuts temas (mira «Mundartwelle» en Svizra tudestga). E quels dialects sorprendan ed adatteschan dil lungatg scret las novas terminologias, influenzeschan denton cun lur vitalitad era il lungatg scret.

Il *scrivèr* piarda oz – el temps digl analfabetissem funcziunal – pli e pli funcziun e muntada. Adina pli paucs, e quei en tut ils lungatgs, ein habels da formular andantamein in text pli liung. Il telefon, ils formulars fixes da cruschar, ils computers cun dialog etc. preservan ils pli biars da scriver enzacu in text ed applicar sez activamein in lungatg da scartira. *Leger e capir* tonscha il bia per ils pli biars! Quella situaziun generala en nossa societad ei sco tala zun problematica. Per introducir in lungatg da

scartira unificau savess ei denton buca dar ina megliera constellaziun. Il niev lungatg da scartira romontsch duess per la gronda massa gie esser mo in lungatg che mintgin sa leger e capir senza difficultads. Discuorer – ed en cass dils cass tenor giavisch era sriver – sa el denton siu agen idiom. Entras l'interdependenza denter lungatg scret ed idioms plidai vegnessen denton surtut era ils idioms revalorisai e regiuvinau permanentamein entras la producziun da lungatg permanenta el lungatg scret.

5. Niev clima e nova situaziun en la Romontschia

Duront tschentanners ein ils intschess romontschs stai separai ed autarcs e han giu lur contacts economics e culturals en direcziuns separadas: l'Engiadina cul sid, la Surselva cul nord ed il Grischun central entras la situaziun da transit e dils pass per part en omisduas direcziuns. Per l'emprema gada semuossan ils davos decennis:

- a) in *svilup economic parallel* egl entir territori romontsch (turissem)
- b) ina *orientaziun generala* enviers ils centers dalla *Svizra tudestga*
- c) in *contact pli intensiv* denter ils Romontschs dallas diversas regions
  - entras la mobilitad moderna
  - entras in niev patertgar che relativescha tenutas politicas e confesiunalas, che destabilisescha aschia las posiziuns historicas, elemenescha barrieras e possibilitescha la sentupada vicendeivla
  - entras radio e televisiun romontscha che han prestau lavur da pionier duront ils davos decennis per l'entelgientscha surregiunala
- d) surtut tier la *giuventetgna*
  - toleranza, aviartadad ed in niev spért, libers da pregiudezis e resentiments
  - habilitad da collaborar e slijar da cuminonza problems communabels
  - curascha e habilitad d'encurir novas sliagiuziuns per vegls problems
  - voluntad da surmuntar traumas dil vargau e planisar e construir ensemen il futur
- e) ina *independenza dil lungatg primar romontsch entras la bilinguitad generala*. Fussen ils Romontschs buca bilings ed aschia facticamein independents dil «lungatg-mumma» per la comunicaziun – e per part schizun emoziunalmein independents – lu fuss la creaziun ed introducziun d'in lungatg comunabel, malgrad tuts ulteriurs buns auspeticis, in bien ton pli greva. Quei fatg ei surtut era da considerar per declarar las resalvas pli grondas dalla generaziun pli veglia enviers

il lungatg da scartira. Quella generaziun po haver identificaziuns e ligioms emoziunals pli fermes cun il romontsch che la generaziun giuvna, bilinga bunamein da tgina ensi.

- f) schientscha per la *periclitaziun radicala* dil romontsch («l'aua stat tochen culiez») e la voluntad *d'unir las forzas* en quella situaziun

6. Pressiun dalla publicitad buca romontscha

La schientscha en l'entira Svizra per la quadrilinguitad e la diversitad linguistica ei oz fetg allerta. Transformar quella beinvulientscha en acziun ed engaschament a favur dil romontsch pretenda denton era dad offerir in lungatg duvrabel per l'entira Romontschia. Quella cundiziun ei adina puspei vegnida tschentada. Perquei che nus essan buca stai habels dad ademplir ella, ei il romontsch vegnius eleminaus senza remischun en tontas e tontas domenas, ed il tudestg ha surpriu siu plaz. La pressiuin dalla publicitad resta, era sch'ella ei buca adina explicita, ed ella crescha, ton pli che nus punctuein e pretendin la normalitad.

7. Solida basa scientifica

Era sche Gion Antoni Bühler havess a siu temps anflau ina societad cun las medemas cundiziuns sco quellas descrettas, fuss ei da raschun tuttina buca reussiu da crear in lungatg da scartira acceptabel. La basa scientifica muncava bunamein diltut. Bühler sez fuva buca retoromanist e saveva buca sebasar sin la documentaziun immensa dil Dicziunari Rumantsch Grischun e sin las lavurs fundamentalas dalla retoromanistica da quest tschentaner. El saveva era buca consultar ils vocabularis dils singuls idioms per eruir ils elements ils pli derasai e comunabels ed aschia crear ina coinea che teneva igl equilibrer giavischau. Tgei vuleva el far auter en quella situaziun, che prender refugi al latin, e gest quei pass ha – denter auter – engrevegiu la realisaziun e l'introducziun da siu lungatg fusiunau.

Oz ei la basa scientifica dada e las personas cumpetentas stattan a disposiziun.

* * *

Ils siat puncts explicai muossan che la creaziun ed introducziun d'in lungatg da scartira ei buca mo caussa dils Romontschs sez e ch'ei dependa

pia buca mo da nus, schebein la nova emprova gartegia. Ei drova oravontut:

1. Ina situaziun adattada ed in clima favoreivels per ina tala emprova (sociologicamein, politicamein, economicamein, culturalmein, historica-mein, persunalmein).
2. In basegns en ed ordeifer il territori per *in* lungatg scret unificau.
3. Ina solida basa scientifica sin plaun filologic e sociolinguistic.

Quels facturs, paran oz dad esser dai. La Ligia Romontscha ha perquei giu buns motivs da far ina nova emprova.

Ils emprems pass

L'emprema fasa per la creaziun ed introducziun d'in lungatg da scartira communabel ei terminada. Ella ha cuzzau 1 onn (1982) e ha cumpigliau ils sequents pass:

1. Analisa dalla situaziun da lungatg hodierna e paregliaziun cun outras communitads da lungatg tenor ils puncts dilucidai sura.
2. Incumbensa a prof. dr. Heinrich Schmid dall'universitad da Turitg da fixar las directivas per la creaziun d'in lungatg da scartira sin basa scientifica.
3. Discussiun dallas directivas da professor Schmid cun ils retoromanists e cun exponents romontschs e purificaziun da quellas directivas. (Ediziun: Heinrich Schmid: Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache, Rumantsch Grischun).
4. Presentaziun dil project alla publicitad romontscha entras referats da professor Schmid en las regiuns romontschas.
5. Presentaziun dil project alla radunonza da delegai ed introducziun d'ina fasa d'experiment pratic cun il Rumantsch Grischun per 2 onns.
6. Instanza al Fondo naziunal per segirar la perscrutaziun scientifica dil niev lungatg da scartira. (Engaschament da dr. G. Darms per l'incumbensa scientifica).
7. Diever dil niev lungatg da scartira per inscripziuns, texts pli cuorts da diever surregional, etc.

Principis fundamentals per la derasaziun dil Rumantsch Grischun ein da l'entschatta enneu:

1. Il lungatg da scartira ei ina *purschida* dalla LR per tgi che vul far diever da quella, quei vul dir: il diever ei *facultativs*.

2. Il Rumantsch Grischun duei buca concurrenzar ils idioms, mobein il tudestg e remplazzar ni star sper quel en texts destinai pigl entir territori romontsch (*diever extraterritorial e surregional*)
3. La creaziun da quella coinea ei e duei restar in *process scientific e buca daventar object da proceduras extrascientificas* e pseudodemocraticas. Pia: neginas cumissiuns e votaziuns davart fuorma e reglas da quei lungatg da scartira!
4. Il project Rumantsch Grischun duei vegnir realisau *ordeifer las finanzas ordinarias dalla Ligia Romontscha* (cun mieds dil Fondo naziunal per la perscrutaziun scientifica e cun contribuziuns specificas per quei project).
5. L'*activitad ordinaria* dalla Ligia Romontscha astga buca vegnir smesada entras la realisaziun da quei project. Ils idioms periclitai ston el medem mument vegnir segirai.
6. Las lavurs en connex cun la creaziun e derasaziun dil Rumantsch Grischun duein lubir *d'activar la giuventetgna* e formar in cader per il futur.
7. Il project duei signalisar la *voluntad dils Romontschs* d'empruar tut il pusseivel per garantir l'existenza dil lungatg.

Ils proxims pass ein:

1. Metter a disposiziun pledaris cun ils plaids gia duvrai en Rumantsch Grischun.
2. Preparar sin basa scientifica in vocabulari fundamental ed engrondir quel cuntinuadamein.
3. Preparar ina grammatica elementara dil Rumantsch Grischun.
4. Realisar cuors d'introducziun ed instrucziun el Rumantsch Grischun (in tal cuors duei haver liug questa stad dils 8 als 12 d'uost a Savognin).
5. Realisar translaziuns en RG tenor damonda ed incumbensas privatas e publicas.
6. Informar davart il RG tenor basegns e giavischs dalla publicitad.
7. Perscrutar l'accoglientscha dalla idea e dil lungatg da scartira sez.

Igl avegnir

Igl ei grev da dar prognosas precisas, dependa il project gie – sco mussau – da tons facturs, per part nuncalculabels. Normala fuss ina situaziun sco

quella en Svizra tudestga: in lungatg da scartira e plirs lungatgs regionalis plidai. Schebein la situaziun en tiara Romontscha lubescha denton in tal «svilup normal» sa mo il futur mussar. Essan nus Romontschs, el stan d'ina cultura en temps tardiv, e cun nies cult dil particularissem, cun nossa tenuta magari conservativa, nossa resignaziun e munconza da perspectivias habels per tals svilup normalis? Jeu sundel sceptics e spanegiaus, malgrad che las empremas emprovas giustificheschon ina gronda speranza. Nossa voluntad ei franc impurtonta e decisiva. Senza ina certa «force majeure» d'ordvart, oravontut da posts centralis che derasas informaziuns e texts, ei la realisaziun e derasaziun dil lungatg da scartira denton nunpusseivla. Sche nus Romontschs pretendin denton cun insistenza la normalisaziun dalla situaziun da lungatg, lu vegn'ins era a pretender da nus ina tala normalisaziun davart lungatg da scartira ed idioms plidai. E lu savess ei vegnir adequella ch'il romontsch daventass lungatg official sin tut ils scalems, seregiuvinass e serecuvrass entras mieds da massa sufficientis, la preschientscha en las scolas aultas, l'administraziun, dertgiras etc. Cass cuntrari – e quella prognosa ei pli semplia da tschentar, perquei ch'ella corrispunda gia oz bunamein ad ina realitad – croda il romontsch en temps previsibel definitivamein, giu al nivo dalla folclora e nus Romontschs duvrein il tudestg bunamein daper-tut deno en famiglia e per quels muments che nus s'entupein en clubs e celebren il lungatg artau da nos babuns, denton nunnizeivels per la veta da mintgadi.

Nus havein pia las letgas: lungatg sco folclora ni lungatg sco mied da communicaziun e petga culturala centrala.

La dinamica ch'il Rumantsch Grischun sviluppescha dat denton cura-scha. La generaziun giuvna dils filologs lavura sut l'egida dils filologs cumprovai cun perschuasziun e fidonza el futur. Ils Romontschs paran insomma dad haver realisau ch'els ein sin in bastiment che va afuns e ch'ei ha num sanar il funs ed il best dil bastiment e buca mo embellir singulas salas e stanzas per la finala far naufragi cun igl entir bastiment. Armon Planta drova en ina poesia ladina il sequent maletg:

Logic

Eu sun cunter
chi vegna s-chaffi
ün inter-rumantsch
da chanzlia

Perche?

Almain uschè logic

Eu sun cunter
cha quista chasa
survegna
ün tet

Perche?

Pervia cha nus vain fingià
tschinch linguas scrittass!

Logic – nevaira?

Pervia ch'ella ha fingià
tschinch bellas stanzas!

Logic – nevaira?

Il lungatg da scartira communabel fuss in pass anavon: El spért ch'el documentass, egl effect pratic ch'el havess, ella dinamica ch'el muntass!
Tons conjunctivs.

(Il medem artitgel er en:
Calendar summiran 1984,
pp. 55 - 70.
Stampa Romontscha Mustèr
1984.